

KUR'ÂN İSLÂM'I SÖYLEMİNDE TUTARLILIK SORUNU: VAHY-İ GAYR-İ METLÜV BAĞLAMINDA BİLGE KUL'UN KİMLİĞİ ÖRNEĞİ

The Consistency Problem of the Islam of the Qur'an Discourse: The Case of The Wise Servant's Identity in the Context of Wahy Ghar Matlu

Hasan SEVİM

Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Konya, Türkiye
Lecturer., Selcuk University Faculty of Islamic Education Department of Basic Islamic Sciences Department of Arabic Language and Rhetorics, Konya, Turkey
sevimhasan42@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-6406-4132>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 15.10.2020
Kabul Tarihi / Accepted: 10.12.2020
Yayın Tarihi / Published: 15.06.2021

” Atıf / Cite as: Sevim, Hasan. “Kur'ân İslâm'ı Söyleminde Tutarlılık Sorunu: Vahy-i Gayr-i Metlûv Bağlamında Bilge Kul'un Kimliği Örneği”. *Mütefekkir* 8/15 (2021), 45-70.
<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.939263>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

KUR'ÂN İSLÂM'I SÖYLEMİNDE TUTARLILIK SORUNU: VAHY-İ GAYR-İ METLÜV BAĞLAMINDA BİLGE KUL'UN KİMLİĞİ ÖRNEĞİ

Öz

Kur'ân-ı Kerim, Kehf Sûresi 18/65-82. âyetler arasında Hz. Mûsâ ile Bilge Kul'un yaşadığı oldukça dikkat çekici bir yolculuktan bahseder. Söz konusu yolculuğun iki kahramanından biri olan Bilge Kul'un kimliği hakkında onun velî, nebî ya da melek olduğuna dair farklı görüşlerin olduğu bilinmektedir. Bir görüş olarak zikredilmesine rağmen tarihî süreçte çok taraftar bulamayan Bilge kişinin melek olduğu görüşü günümüzde özellikle Kur'ân İslâmî söylemi taraftarlarınca savunulmaktadır. Allah'ın Hz. Peygamber başta olmak üzere bütün peygamberlerle iletişiminin kitap inzâl etmekten ibaret olmadığı; yanı sıra doğrudan hitap, ilham, rüya ya da melek aracılığıyla onlarla iletişime geçebileceği genelde kabul edilmektedir. Kitabı vahyetmenin yanı sıra yapılan bu iletişim, tarihî süreçte İslâm âlimlerinin çoğunluğu tarafından 'vahy-i gayr-i metlûv' olarak isimlendirilmiş ve zamanla kavramlaşmıştır. Kur'ân İslâmî söylemi ise vahyi, Kur'ân'la sınırlandırmakta ve kitap dışında vahyin imkânsız olduğunu iddia etmektedir. Hz. Mûsâ'ya indirilen Tevrat'ın dışında ona ilâhî bilgiler öğreten Bilge Kul'un bir melek olduğunun iddia edilip bunun gayet olağan karşılanması ile Hz. Peygamber'e Cebrâil'in gelerek Allah'tan Kur'ân'ın yanı sıra özellikle de Kur'ân'daki mücmel ifadelerin açıklanması tarzında birtakım bilgiler getirmiş olmasının imkânsız görülüp reddedilmesi ise kanaatimizce bir çelişkiye ve tutarsızlığa işaret etmektedir. Bu çalışma, vahy-i gayr-i metlûv ve Bilge Kul'un kimliği çerçevesindeki görüşleri ele alarak söz konusu tutarsızlığa dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân İslâmî, Vahy-i Gayr-i Metlûv, Bilge Kul, Tebyîn, Tutarlılık

The Consistency Problem of the Islam of the Qur'an Discourse: The Case of The Wise Servant's Identity in the Context of Wahy Ghair Matlu

Abstract

Surah Al-Kahf of the Holy Quran (18/65-82. verse) talks about a remarkable journey that Moses and the Wise Servant went through. It is known that there are different opinions about the identity of the Wise Servant of this journey, questioning if he was a saint, Prophet, or angel. Although it is mentioned as an opinion, the view that he was an angel, could not find many supporters in the historical process. But today, it is especially defended by the supporters of the "Islam of the Quran" rhetoric. God's communication with all prophets, especially the Prophet Muhammad, is not just about revealing a book; besides, it is generally accepted that he can communicate with them through direct address, inspiration, dream, or via the angel. The revelation of the book, as a way of contact, has been named wahy ghair matlu (non-Quranic revelation) by most of the Islamic scholars in the historical process, this definition has been conceptualized over time. The "Islam of the Quran" rhetoric limits the revelation to the Quran claiming that the revelation out of the book is impossible. In our opinion, responding to the Wise Servant who taught divine knowledge to Moses apart from the Torah as a normal event by considering that he was an angel and on the other hand denying the case of the Angel Gabriel coming to the Prophet Mohammad with the explanation of the Quran apart from the verses of Quran, and find this kind of non-Quranic revelation impossible is a contradiction and inconsistency. This study aims to draw attention to the inconsistency mentioned above by addressing the views within the framework of wahy ghair matlu and the identity of the Wise Servant.

Keywords: Tafsir, Islam of the Qur'an, Wahy Ghair Matlu, the Wise Servant, Indication, Consistency.

GİRİŞ

Özellikle son yıllarda “vahy-i gayr-i metlûv” konusu,¹ hadislerin dinî hükümlerin kaynağı olması bağlamında sıklıkla gündeme gelmektedir. Kitap dışı vahiy olgusunu kabul eden âlimlerin çoğu Allah'ın, bütün peygamberleriyle ve özelde de Hz. Peygamber'le iletişiminin sadece kitap indirmekle sınırlı olmadığını düşünmektedirler. Bu görüşe göre Allah, indirdiği kitabın beyânını da üzerine almıştır.² Bunu gerçekleştirmek için Allah Hz. Peygamber'le farklı yöntemlerle iletişim kurabilir. Bu iletişim özellikle Kur'ân'da yer alan mücmel ifadelerle dair Hz. Peygamber'in yaptığı açıklamalarda³ onu bilgilendirmeye yönelik olarak gerçekleşmiştir. Bu bilgilendirme, arada Cebrâil bulunmaksızın peygamberin kalbine ilâhî kelâmın ilham edilmesi,⁴ sâdık rüyalar⁵ ya da perde arkasından konuşma şeklinde gerçekleşebilir.⁶

Bu vahiy yöntemlerinden bir diğeri de Allah'ın Cebrâil vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ilâhî rehberliğe ihtiyaç duyulan bazı dinî meseleleri bildirmesidir.⁷ İmam Şafîî (ö. 204/820), Kur'ân'da yapılması emredilen ibadetlerle ilgili bilgilerin onda ayrıntılı bir şekilde bulunmadığına işaret ederek bunların, Allah'ın muradına en uygun bir şekilde yerine getirilmesinin ancak Kur'ân dışındaki⁸ vahiyle mümkün olabileceğini belirtmektedir.⁹ Taberî (ö. 310/923), Cebrâil vasıtasıyla ve Kur'ân dışındaki vahiy yoluyla Hz. Peygamber'e öğretilen bilgilere “Kur'ân'da yer almayan ve Hz. Peygamber'e indirilen ayrıntılı dinî hükümler” adını vermektedir. Ona göre Kur'ân'da mücmel olarak zikredilen emir, nehiy vb. gibi hususlar ancak peygamberin beyanlarıyla açıklığa kavuşur. Ancak peygamberin izahlarıyla

¹ Sünnetin vahiy mahsulü olduğunu savunan âlimler Hz. Peygamber'e tevcih edilen vahyin tamamının Kur'ân vahyi ile sınırlı olmadığını belirtmişlerdir. İşte bu Kur'ân vahyine vahy-i metlûv; Kur'ân'a konulmak üzere gelmeyen ve Hz. Peygamber ve mü'minler tarafından namazlarda okunması söz konusu olmayan vahiylerle ise vahy-i gayr-i metlûv denilmiş ve bu isimlendirme zamanla kavramlaşmıştır. Bu ayrımı İmam Şafîî'ye kadar götürmek mümkündür. Her ne kadar o, bir deyim olarak bu şekilde zikretmemişse de onun ikinci tür vahiy için “risâlet veya ilhâm” tabirlerini kullanması, “vahy-i gayri metlûv” kavramının eş-Şafîî'nin zihninde mevcut olduğunu söyleyebilmemize imkân tanımaktadır. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şafîî, *el-Ümm* (Kahire: Dârü'l-Vefa, 1422/2001), 5/127-128.

² el-Kıyâmet 75/19.

³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Basellûm (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), 9/141.

⁴ Allah'ın bu tarzdaki tebliği peygamberlere has olmayıp Mûsâ'nın annesi ve havariler gibi dilediği insanın kalbine ilham vermesini de kapsar. Bk. el-Kasas 28/7; el-Mâide 5/111.

⁵ Yûsuf 12/4-5; es-Sâffât 37/102; el-Feth 48/27.

⁶ eş-Şûra 42/51.

⁷ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyan 'an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 1/87-88.

⁸ Makalede sıklıkla kullanacağımız “Kur'ân dışındaki vahiy” ifadesi, “vahy-i gayr-i metlûv” ifadesinin Türkçe karşılığı olarak Yusuf Şevki Yavuz tarafından önerilmektedir. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Nisan 2020).

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şafîî, *er-Risâle* (Mısır: Mektebetü'l Halebî, 1979), 223.

bilinebilecek dinî meseleleri Allah, Cebrâil aracılığıyla Hz. Peygamber'e bildirir. O da ilgili âyetleri bu bilgiler ışığında tefsir edip açıklar.¹⁰ İbn Hazm (ö. 456/1064) gibi âlimler de benzer görüşleri dile getirmektedir.¹¹ Sahih rivâyetlerde Cebrâil'in Hz. Peygamber'e gelerek abdest, namaz, hac gibi ibadetlerin nasıl yapılacağını öğrettiğine dair anlatımlar da bu minvalde değerlendirilmekte, pratik gerektiren bazı konuların bizzat Cebrâil tarafından Hz. Peygamber'e öğretildiği¹² ve bu iletişim yönteminin de Allah tarafından sıklıkla kullanıldığı vurgulanmaktadır.¹³

Kur'ân'da yer alan Hz. Mûsâ-Bilge Kul kıssasındaki Bilge Kul'un kimliği öteden beri tartışılmaktadır. Sahih hadislerde isminin Hızır olarak belirtilmesi¹⁴ sebebiyle İslâm kültüründe "Hızır" olarak adlandırılan bu salih kulun tefsir, hadis ve kelâm âlimlerince nebî, tasavvuf erbabınca ise özel yetkilerle donatılmış bir velî olduğu iddia edilmiştir.¹⁵ Onun melek olduğuna dair üçüncü bir görüş fazla kabul görmemiş ve genelde eleştirilmiştir.¹⁶ Günümüzde ise özellikle de Kur'ân İslâmî söylemince¹⁷ Bilge Kul'un bir melek olduğuna dair görüş ön plâna çıkartılmıştır. Bu söylem savunucuları Bilge Kul'un yapıp etmelerinin insanüstü hususiyetler içermesi ve şeriat kurallarınca açıklanamaması gibi sebeplerle onun bir velî ya da nebî olamayacağını, bir melek olması gerektiğini düşünmektedirler. Kanaatimizce bu gerekçeler isabetli olmakla birlikte varılan sonuç aynı zamanda bir

¹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4/355; 12/14.

¹¹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Beyrut: Dârü'l-Afâk, 1983), 1/87.

¹² Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 213.

¹³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/141.

¹⁴ Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsir en-Nâsir (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2201), "Tefsir", 2; Buhârî, "İlim", 44; Ebû'l-Hüsyen Müslim b. el-Haccac b. Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyait-türasî'l-Arabiyye, ts.), "Fezâil", 170; Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'ân", 18.

¹⁵ İlyas Çelebi, "Hızır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Mayıs 2020).

¹⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Şerh-u Sahîhi Müslim* (Beyrut: Dârü'l-İhyait-türasî'l-Arabiyye, 1995), 15/111.

¹⁷ Kur'ân İslâmî söylemi, sünnet ve hadisin otoritesini reddetme ve salt Kur'ân'la yetinme görüşünü ya da başka bir ifade ile dinî hükümlerin kaynağını Kur'ân'la sınırlandırma eğilimini ifade etmektedir. Yaklaşık son yüzelli yıldır İslâm coğrafyasının birçok yerinde farklı isimler altında ortaya çıkan Kur'ân'cı ekolün kökenini Hindistanlı Seyyid Ahmed Han'a (ö. 1898) kadar götürmek mümkündür. Farklı versiyonlarıyla günümüzde de etkisini sürdüren söylem sıkça vurguladığı "indirilmiş din" ve "uydurulmuş din" karşıtlığına yaslanarak bir kültür fenomeni haline gelmiştir. Genelde Kur'ân İslâmî söylemi tabiri şemsiye bir kavram olarak kullanılmaktadır. Bu şemsiye kavramın içine iki benzer eğilim dahil edilmektedir. Bu eğilimlerden birincisi prensipte Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı açıklayıcı fonksiyonunu inkâr etmediğini söylemekle birlikte Kur'ân'a aykırı olduğu düşüncesiyle birçok hadisi ve bu hadislere dayalı hükümleri reddeden anlayıştır. İkinci eğilim ise sünnete herhangi bir açıklayıcı fonksiyon yüklemeyen ve Kur'ân'da olmayan bir şeyin dinde olamayacağını iddia eden anlayıştır. Bu makalede, Kur'ân İslâmî söylemi her iki eğilimi de kapsayacak şekilde şemsiye bir kavram olarak kullanılmıştır. Söyleme ilgi duyanlar kendilerini "Kur'ânîyyün, ehl-i Kur'ân, uydurulmuş değil indirilmiş dinin takipçileri, Kur'ân talebeleri" gibi muhtelif isimlerle tanımlamaktadırlar. Bk. Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslam Düşüncesi ve Kur'ancılık* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 133-138.

tutarsızlığa da işaret etmektedir.

Bu görüş sahipleri tarafından, bir melek olarak düşünülen Bilge Kul'un, Hz. Mûsâ ile yaptığı yolculuk boyunca onu bilgilendirmesi, eğitmesi, gâyet normal ve olması gereken bir şey olarak değerlendirilirken sahih hadislerde ifadesini bulduğu üzere Cebrâîl'in Hz. Peygamber'e gelerek örneğin abdesti, namazı, farz namazların başlangıç ve bitiş vakitlerini; imanı, İslâmı, ihsanı ve benzeri konuları öğretmesi¹⁸ bir başka ifadeyle Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın yanı sıra melek aracılığıyla bilgilendirilmesi imkânsız ve gereksiz olarak değerlendirilmektedir. Bu çelişkili tutumun bir tutarsızlık olduğu ise izahtan varestedir. Zira Hz. Mûsâ'ya Tevrat'ın vahyedilmesinin yanı sıra bir melek vasıtasıyla vahiy mahsulü bazı bilgilerin öğretilmesi ile Hz. Peygamber'e Kur'ân'ın yanı sıra Cebrâîl'in örneğin meşhur Cibrîl hadisinde anlatıldığı üzere bir öğretmen edasıyla bazı hususları öğretmesi nitelik olarak benzer muhtevaya sahiptir. Birinin gerçekleşmesi doğal ve mümkün olarak görülürken, diğerrinin imkânsız görülmesi anlaşılammaktadır.

Bu makalede amacımız vahy-i gayr-i metlûv kavramını ya da Bilge Kul'un kimliğini tartışmak değildir. Her iki konuda da kanaatimizi zaman zaman ortaya koymakla birlikte amacımız, *Kur'ân İslâmı* söyleminin sergilediği tutarsızlığa işaret etmektir.

1. KUR'ÂN DIŞI VAHİY

Kur'ân dışındaki vahiy (vahy-i gayr-i metlûv) konusunda iki temel yaklaşım söz konusudur. Bunlardan biri -ki baskın olan görüş budur- Kur'ân dışında vahyin varlığını savunurken diğeri ise Kur'ân dışında vahyin bulunmadığını ve vahyin Kur'ân'dan ibaret olduğunu savunmaktadır. Görüş ayrılığı her ne kadar vahy-i metlûv (vahy-i zahir) ve vahy-i gayr-i metlûv (vahy-i batın) içerikleri¹⁹ üzerinde yoğunlaşsa da tartışmanın ana eksenini sünnetin kaynağı, dindeki yeri; Hz. Peygamber'in dindeki yeri ve konumu teşkil etmektedir.²⁰ Başka bir ifadeyle tartışma "Hz. Peygamber'e vahiy olarak sadece Kur'ân mı indirilmiştir, yoksa Kur'ân'ın yanı sıra başka bilgiler de O'na vahyedilmiş midir?" soruları etrafında cereyan etmektedir. Ashab'tan İmrân b. Husayn'ın (ö. 52/672)²¹ Kur'ân'la yetinmek isteyenlere verdiği cevaplar, Kur'ân dışındaki vahiy meselesinin Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Müslümanlar arasında tartışılmaya başlandığına işaret etmektedir. Husayn'ın hazır olduğu bir mecliste, bir kimse: "Kur'ân'da olandan başkasından bahsetmeyin" deyince İmrân: "Sen akılsız bir adamsın! Öğle namazının (farzının) dört rekât olduğunu, onda kıraatin açıktan olamayacağını Allah'ın kitabında gördün mü?" dedi. İmrân daha sonra zekâtı

¹⁸ Buhâri, "İman", 1; Müslim, "İman", 1.

¹⁹ Literatüre geçen Vahy-i Metlûv - Vahy-i Gayr-i Metlûv ayrımının en önemli savunucusu olarak İbn Hazm ismi öne çıkmaktadır. Bk. *el-İhkâm*, 1/96.

²⁰ Ömer Özpınar, *Hz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 73-75.

²¹ Ali Yardım, "İmran b. Husayn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Mayıs 2020).

ve benzeri hükümleri sıralayarak şöyle devam etti: “Bütün bunları Allah’ın kitabında açıklanmış olarak buluyor musun? Kitabullah bunları müphem bırakmıştır, sünnet de açıklamıştır.”²² İmrân b. Husayn, Allah’ın, Resûlullah’a doğru düşünce ve görüşleri gösterdiğini belirterek Kur’ân dışında vahyi savunmuştur. Zira ona göre Resûlullah’ın dinî ahkâma dair sözleri zanna dayanmıyordu.²³

1.1. Kur’ân Dışında Vahiy Vardır Görüşü

İslâm düşüncesindeki yönelimler dikkate alındığında âlimlerin büyük çoğunluğunun Allah’ın, Hz. Peygamber ile Kur’ân dışında da iletişim kurduğu fikrinde olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber’in ve sünnetinin dindeki yeri ve fonksiyonu dikkate alındığında da makul olanın bu görüş olduğu söylenebilir. Hz. Muhammed, Allah’ın kulu ve resûlü olarak ilâhî vahyin hem ilk muhatabı hem tebliğcisi hem de birinci elden açıklayıcısı ve uygulayıcısıdır. Allah Teâlâ tarafından O’na tebliğ görevi verildiği gibi tebyîn (açıklama) görevi de ayrıca verilmiştir.²⁴ Tebyîn, tebliği de içine alacak şekilde daha kapsamlı bir kavramdır. Tebyîn bazen sözle, bazen uygulayarak bazen de bir uygulamayı onaylayarak gerçekleşir. Bu açıdan bakıldığında esasen Kur’ân, bütünü itibarıyla Hz. Peygamber’in sünnetinde vücut bulmuş, canlı bir tatbikat haline gelmiştir. Hz. Âişe’nin (ö. 58/678) Hz. Peygamber’in ahlâkı kendisine sorulduğunda “O’nun ahlâkı Kur’ân idi.” sözü de tam bu durumu ifade etmektedir.²⁵ Bu vasfıyla Hz. Peygamber’in nübüvveti, mahiyet olarak postacılık veya yalın bir habercilikten çok daha öte bir anlam ifade etmektedir. Zaten dinin tebliğcisi olan bir peygamberin, sadece kitabı insanlara tebliğ edip, sonra da getirdiği mesajla ilgisini kesen bir duyurucu şeklinde olmasının aklen izahı da pek mümkün görünmemektedir. Kaldı ki Hz. Mûsâ’nın annesi gibi²⁶ risâlet görevi olmayan kimselere vahyettiğini açıklayan Allah Teâlâ’nın, insanları uyarmak,²⁷ bilmediklerini öğretmek²⁸ ve tebliğ ettiği vahyi iyice açıklamak²⁹ gibi son derece önemli görevleri bulunan elçisiyle, Kur’ân’ı indirmek dışında da iletişim kurmuş olmasının garipsenecek ya da yadırganacak bir tarafı da yoktur.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/1644), Hz. Peygamber’e indirilen vahiyleri üç gruba ayırmıştır. Bunların birincisi Kur’ân vahyidir. Hz. Peygamber’e öğretilen vahiylerden ilk bakışta anlaşılacak şey de işte bu Kur’ân vahyidir. İkincisi Beyân vahyidir. Bu tür vahiyler Hz. Peygamber’in, Cebrâil’in dili üzere veya Allah’ın dilediği bir şekilde, Kur’ân’da yer alan hükümlere dair

²² İbn Abdilberre, *Câmiu Beyâni’l-ilm ve Fazlihî* (Medine: Dâru İbn Cevzî, 1414/1994), 2/234.

²³ Yusuf Şevki Yavuz, *Vahiy ve Peygamberlik* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 238.

²⁴ en-Nahl 16/44.

²⁵ Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 139 (I, 512-513).

²⁶ Tâhâ 20/38; el-Kasas, 28/7.

²⁷ el-A’râf 7/2.

²⁸ Âl-i İmrân 3/151.

²⁹ en-Nahl 16/44.

yaptığı açıklamalardan oluşur. Nitekim bazı âyetlerde Kur'ân'ı açıklamanın Allah'a ait olduğunun belirtilmesi³⁰ ve bu açıklamaların Kur'ân'da değil de pek tabii olarak sünnette yer alması, Mâtürîdî'ye göre beyân vahyinin açık delilidir. Üçüncüsü ilhâm ve ifhâm vahyidir. Bu gruba giren vahiyler, Allah'ın gösterdiği şekilde insanlar hakkında hüküm vermesi için Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e indirildiğini bildiren âyetin³¹ işaret ettiği vahiylerdir. Mâtürîdî'ye göre âyette geçen "Allah'ın sana gösterdiği" mealindeki söz Allah'ın, hüküm vereceği konularda Resûlüne ilhamda bulunduğunu gösterir ki bu da vahyin bir kısmını oluşturur. Çünkü bu durum, verdiği hükümlerde doğru kararlardan sapmaması, haktan uzaklaşmaması ve yanlış yapmaması için Hz. Peygamber'e ilâhî desteğin verilmesinin ve O'nun insanlara örnek gösterilmesinin tabii bir gereğidir. Mâtürîdî bu tür vahiylerin dinî ahkâma dair yaptığı açıklamalarla ilgili olarak Allah Teâlâ'nın, Hz. Peygamber'e doğruları kavratmış ilhamlarından oluştuğunu belirtir.³² Dinî ahkâma dair bu açıklamalar, Hz. Peygamber'e ait beyanlar olduğu ve de Allah tarafından ilham edildiği için diğer insanlara yapılan ilhamlardan ayrı değerlendirilmiş ve bir nevî vahiy statüsünde kabul edilmiştir. Çünkü söz konusu olan dindir ve dinin yegâne sahibi Allah'tır. Dinin inşa edilmesinde Peygamber'in kaynağı ise Allah'tan gelen bilgilerdir. Bunların adına hikmet, sâdık rüya veya ilham denilmesi sonucu değiştirmez, hepsi sonuç itibarıyla Allah'tan gelmiştir. Bu tür bilgilere şeytanın telkin ettiği ilhamların karışması asla söz konusu değildir.³³ Mâtürîdî bu açıklamalarıyla üçe ayırdığı vahyin ikinci ve üçüncü çeşitlerinin Kur'ân dışındaki vahiyden oluştuğunu söylemekte ve bu tür vahyin aslında Kur'ân vahyinden daha kapsamlı ve geniş olduğunu hissettirmektedir. Mu'tezile'nin önde gelen kelâmcılarından Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) da Allah Teâlâ'nın buyruklarını Kur'ân veya Kur'ân dışındaki vahiyler³⁴ vasıtasıyla Hz. Peygamber'e bildirdiğini savunmuş ve vahiy olmaları açısından aralarında bir fark bulunmadığını belirtmiştir.³⁵

Allah'ın peygamberlerle iletişim kurmasını sadece kitapla sınırlandırmak ya da peygamberlere gelen vahiylerin bir kitapta yer almasını zorunlu kılmak, özellikle kendilerine kitap verilmemiş peygamberlerin nübüvvet görevini nasıl üstlendikleri ve de nasıl sürdürdüklerini izah edilemez hale getirmektedir. Kur'ân İslâmî söylemi her ne kadar kitap indirilmeden peygamberliğin söz konusu olamayacağını yani istisnasız

³⁰ el-Kıyâmet 75/16-19.

³¹ en-Nisâ 4/105.

³² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9/141; Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr* (Mısır: Dârü'l Menâr), 5/259.

³³ el-Hac 22/52.

³⁴ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Tenzihul-Kur'ân 'ani'l-metain* (Beyrut: Dâru'n-Nehzat'ül-Hadîs, 2012), 121.

³⁵ Yavuz, *Vahiy ve Peygamberlik*, 239.

bütün peygamberlere bir kitap verildiğini iddia etse de³⁶ bu iddia tatmin edici değildir ve buna dair naklî bir bilgi de bulunmamaktadır. Bu bakımdan ortada yazılı bir kitap olmadığına göre nebîlerle temas ve onları yönlendirme³⁷ vahy-i gayr-i metlûv şeklinde olmuştur denilebilir. Peygamberlerin çoğuna inmiş bir kitap olmamasına rağmen onlara vahiy gelmektedir. Bu bakımdan nübüvvet kitabın değil, vahyin nüzûlüyle gerçekleşir. Nitekim bunu açıkça ifade eden bir âyet şöyledir: *“Biz Nuh’a ve ondan sonraki peygamberlere (nebîlere) vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve nitekim İbrâhim’e, İsmâil’e, İshak’a, Yakûb’a, Esbâta, İsâ’ya, Eyyûb’a, Yûnus’a, Hârûn’a ve Süleyman’a da vahyettik. Davud’a da Zebur’u verdik.”*³⁸ Âyette isimleri zikredilen ve kendilerine vahyedildiği bildirilen peygamberlerin çoğunun bir kitabının olduğu bilinmemektedir.

Ayrıca Kur’ân’da pek çok âyette, Hz. Mûsâ gibi kendilerine kitap verilmiş peygamberlerle de iletişimin devam ettiği belirtilmektedir. Hz. Mûsâ’nın Firavun’la olan mücadelesi esnasında, neredeyse her adımda kendisiyle iletişime geçilmektedir. Elbette bu, yazılı ya da ana vahiy olan Tevrat’ın dışında olmaktadır. Çünkü Tevrat’ın levhalar halinde yazılı olarak bir kerede indirildiği bilinmektedir. Allah Teâlâ’nın Hz. Mûsâ ile deyim yerindeyse günübürlük iletişimini ortaya koyan bir âyette ona şöyle hitap edilmektedir: *“Mûsâ birden içinde bir korku duydu. ‘Korkma’ dedik, üstün gelecek olan kesinlikle sensin. Sağ elindeki at da onların yaptıklarını yutsun!”*³⁹

Peygamberlerin Kur’ân’da, rüyalarla, anlık vahiylerle, ilhâmlarla desteklendiği ve yönlendirildiği bildirilmektedir. Ayrıca Cebrâil’in direkt Hz. Meryem’e gönderilmesi örneğinden de⁴⁰ anlaşılacağı gibi O’nun görevinin, sadece kitabın vahyedilmesi ile sınırlı olmadığı aksine kitabın yanı sıra kitap dışında vahiy de getirdiği görülmektedir. Hz. Meryem gibi peygamber olmayan kimseler için geçerli olan bu uygulamanın, risâlet görevinin ağır misyonunu üstlenmiş ve ilâhî rehberliğe ihtiyaç duyan peygamberler için öncelikli olarak mümkün ve gerekli olduğu söylenebilir.

Kur’ân dışında vahyin olduğu görüşünü savunan âlimlerce vahy-i gayr-i metlûv konusunda on altı âyet delil olarak gösterilmiştir.⁴¹ Biz makale sınırlarını zorlamamak için bu âyetlerden sadece bir tanesine değineceğiz: *“Allah bir insanla ancak ya vahiyle ya bir perde arkasından veya O’nun izniyle*

³⁶ Zeki Bayraktar, *Kur’ân ve Sünnet Ama Hangi Sünnet* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yay., 2016), 65.

³⁷ Kendilerine kitap gönderildiği bilinmeyen bazı peygamberlerle yapılan iletişim örnekleri Kur’ân’da zikredilmektedir. Bk. Hûd 11/81; Âl-i İmrân 3/38-40.

³⁸ en-Nisâ 4/163.

³⁹ Tâhâ 20/67-68.

⁴⁰ Meryem 19/17.

⁴¹ Bk. Muhammed Taki Osmanî, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, çev. Mehmet Özşenel (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018, 27-40; Âyetler için ayrıca bk. el-Bakara 2/143,187,238,239; Âl-i İmrân 3/123-126; en-Nisâ 4/113; el-Enfâl 6/7; el-Ahzâb 33/37; el-Haşr 59/5; eş-Şûra 42/51; el-Fetih 48/15; el-Cum’a 62/9; et-Tahrîm 66/3; el-Kiyâmet 75/16-19.

dilediğini vahyedecek bir elçi göndererek konuşur.”⁴²

Bu âyette Allah Teâlâ'nın üç şekilde peygamberleriyle temasa geçtiği ifade edilmektedir. Üç şekli sondan başa doğru ele alırsak birincisi ya zatı görülen ya da sözü işitilen bir elçi aracılığıyla ki Cebrâil'in Kur'ân'ı Hz. Peygamber'e indirmesi bu kabildendir. İkincisi Allah'ın insanla perde arkasından konuşup ona hitap etmesi suretiyle kelâmını bir şekilde duyurmasıdır ki Allah Teâlâ'nın Hz. Mûsâ'ya gerçekten hitapta bulunup ona nidâ ettiğini bildirdiği âyetler⁴³ bu çeşidin örneğidir. Üçüncü şekli ise vahyin kalbe ilkâ edilmesi, ilham veya rüya⁴⁴ olarak gerçekleşmesidir. Vahyin bu şeklinin, Hz. Mûsâ'nın annesi⁴⁵ gibi nübüvvetle ilgili olmayan kişiler için de mümkün olduğu görülmektedir. Kendilerine ilâhî kitap verilmeyen peygamberlere indirilen vahiyler de muhtemelen bu şekilde gerçekleşmektedir. Allah Teâlâ söz konusu peygamberlere vahyettiği gibi aynı tarzda Hz. Peygamber'e de vahyettiğini Kur'ân'da açıkça bildirmiştir.⁴⁶ Bu da onun kalbine ilkâ edilen Kur'ân dışındaki vahiylerle muhatap olmasıyla izah edilebilir.⁴⁷ Görüldüğü gibi Allah Teâlâ, yukarıdaki âyette kullarından dilediklerine bu kanallardan herhangi birisini kullanarak seslendiğini beyan etmiş, kullarına olan hitabını bir kitap şartına bağlamamıştır. Vahyin mutlaka kelimeler şeklinde olma zorunluluğu da yoktur. Vahiy, kalbe doğan bir düşünce şeklinde de olabilir. O, zihin ve fikir için bir rehberlik de olabilir. O, bir uygulamanın doğru kavranması, bir meselenin tam çözümü ya da bir olay için münasip tedbiri gösterme şeklinde de tezahür edebilir.⁴⁸

Kur'ân dışında vahyin varlığını savunanlara göre bazı ibadetlere dair ayrıntılı bilgilerin sünnetle sabit olması,⁴⁹ bunun en büyük delilidir. İbadetler konusunda kanaatimizce en güçlü delil kıblenin değiştirilmesidir. Kâbe'nin ikinci defa ve kalıcı olarak kible yapılması Kur'ân âyetleriyle gerçekleşmiştir.⁵⁰ Bundan önce Hz. Peygamber ve Müslümanlar Beytülmakdis'e yönelerek namaz kılıyorlardı. Hz. Peygamber bu uygulamayı Allah'ın emrettiğini bildirmektedir.⁵¹ Ancak Beytülmakdis'e yönelerek namaz kılma emri Kur'ân'da bulunmamaktadır. Bu emrin Kur'ân'da yer almaması, onun Hz. Peygamber'e Kur'ân dışında bir vahiyyle ulaştırıldığı ihtimalini akla getirmektedir.⁵²

⁴² eş-Şûra 42/51.

⁴³ en-Nisâ 4/164; el-Kasas 28/30.

⁴⁴ el-Fetih 48/27.

⁴⁵ el-Kasas 28/7.

⁴⁶ en-Nisâ 4/163.

⁴⁷ Râgıb el-İsfahanî Hüseyin b. Muhammed, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Saffan Adnân Davûdi (Şam: Dârü'l Kalem, 2002), 1544.

⁴⁸ Mevdûdî, *İslâm Hukukunda Sünnetin Yasal Konumu*, çev. Durmuş Bulgur (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2007), 83.

⁴⁹ Şafîî, *er-Risale*, 153-154.

⁵⁰ el-Bakara 2/143-144.

⁵¹ Ebû Dâvûd, "Salât", 236.

⁵² Mevdûdî, *İslâm Hukukunda Sünnetin Yasal Konumu*, 70.

Hız. Peygamber'in 'Kur'ân dışında vahye' muhatap olması, elbette O'nun ağzından çıkan her şeyin vahiy olduğu anlamına gelmez. Kur'ân dışındaki vahiy konusunda abartıdan uzak mutedil bir yol izlenmelidir. Hız. Peygamber'den sadır olan her şeyi vahy-i gayr-i metlûv olarak görmek gereksiz bir yüceltmeden ibaret olup esasen sünneti zora sokmaktadır. Kur'ân'da Hız. Peygamber'in düzeltildiği ve uyarıldığı yerler herkesçe malumken,⁵³ O'nun aldığı her nefesin, attığı her adımın, söylediği her sözün ve yaptığı her şeyin vahiy olduğunu söylemek doğru bir yaklaşım değildir. Hız. Peygamber'in peygamberlik vazifesinin gereği olarak kullara hidâyet yollarını göstermekle ilgili olmayan, aksine bir beşer olarak Abdullah'ın oğlu Muhammed vasfıyla söyledikleri ve yaptıklarının dinde bağlayıcı bir vasfı yoktur. Nitekim O bu konuda şöyle buyurmaktadır: "Size dininizden bir şey emrettiğim zaman onu alın; size kendi görüşümden bir şey emrettiğim zaman (unutmayın ki) ben de nihâyet bir insanım."⁵⁴ Bu alana giren şeyler daha çok beşerî tecrübeler, çevresel bilgiler, folklorik anlatımlar ve o tarih ve coğrafyaya has birtakım uygulamalardır. Bu hususta tıp ve ziraatla ilgili anlatımların olduğu hadisler başta gelmektedir. Özellikle günümüzde tıbbî nebevî adı altında bazı hadisler meşhur edilmekte ve maddi kazanç için istismar edilmektedir. Hâlbuki sağlık uygulamaları ile ilgili bu tavsiyeler, vahiy mahsulü olmayı gerektirecek konular değil tam tersine bir beşer olarak tecrübe paylaşımı diyebileceğimiz bir alandır.⁵⁵ Zira Hız. Peygamber tıp gibi beşerî tecrübenin alanı olan ilimleri değil şeriatı öğretmek üzere gönderilmiştir.⁵⁶

1.2. Kur'ân Dışında Vahiy Yoktur Görüşü

Kur'ân dışında vahiy konusunda ileri sürülen ikinci görüş Kur'ân dışında hiçbir bilginin Hız. Peygamber'e vahyedilmediği, Allah'ın Kur'ân'ı inzâl etmek dışında Hız. Peygamber'le herhangi bir iletişiminin ve bilgilendirmesinin söz konusu olmadığı görüşüdür. Kur'ân İslâmı söylemi bu görüşü savunmaktadır. Buna göre vahiy, Kur'ân'dan ibarettir ve Kur'ân dışında hadisler de dahil olmak üzere hiçbir bilginin bağlayıcılığı yoktur. Hız. Peygamber ve dolayısıyla Müslümanların tâbi olmakla emrolundukları tek vahiy Kur'ân vahyidir.⁵⁷

Bu görüş sahipleri "*Kur'ân'da hiçbir şeyin eksik bırakılmadığına*" dair âyeti⁵⁸ Kur'ân'da her çeşit bilginin ayrıntılı olarak açıklandığı şeklinde anlamakta, dolayısıyla Kur'ân'ın tek başına yeterli ve ayrıntılı bir kitap

⁵³ el-Enfâl 8/67; Abese 80/1-12.

⁵⁴ Müslim, "Fedâil", 139; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Sâid Besyûnî (Beyrut: y.y., 1405/1985), 1/162.

⁵⁵ Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *Huccetullâhî'l-Balîğa*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 1/473.

⁵⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), 488.

⁵⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'daki İslam*, 7-9; Hüseyin Atay, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar I-III*, 299.

⁵⁸ el-En'âm 6/38.

olduğunu iddia ederek başka bir vahye ihtiyaç olmadığını söylemektedirler. Bu âyetin yanı sıra Kur'ân'da farklı münasebetlerle üç defa geçen ve her geçtiği yerde farklı bir bağlamı olup sözü edilen konuyla bir ilgisi olmayan "Hüküm ancak Allah'ındır"⁵⁹ âyetini de aynı minvalde yorumlamaktadır. Bu yoruma göre dinin içeriğini ve çerçevesini Kur'ân belirler, bunun dışında hüküm kaynağı aramak bir aldaniş, bunu kabullenmekse şirktir. Hadislerin kabul edilmesiyle peygamber Allah'a ortak kılınmakta ve din çok ortaklı bir anonim şirket manzarasına büründürülmektedir. Bunu yapanlar Kur'ân ile yetinmeyen ve onun âyetlerini içlerine sindiremeyen kimselerdir."⁶⁰

Müşriklerin mucize taleplerinin reddedilmesi bağlamında zikri geçen "Ben sadece bana vahyedilene uyarım."⁶¹ mealindeki âyetin de bu konuda delil olarak getirildiği görülmektedir. Yapılan yoruma göre Hz. Peygamber kendisine indirilen Kur'ân vahyine tâbi olmaktan sorumludur; zaten Kur'ân'dan başka uyulması gereken bir vahiy de söz konusu değildir.

Bağlamından koparılarak yorumlanan âyetlerden birisi de şudur: "İşte bunlar Allah'ın âyetleridir ki onları sana hak olarak okuyoruz. Hâl böyleyken, Allah'tan ve O'nun âyetlerinden sonra hangi hadise (söze) inanıyorlar."⁶² Bu âyetle ilgili olarak da şu yorum yapılmaktadır: "Bu ve benzeri âyetlere rağmen hadis adı altında Kur'ân'la çelişen birçok rivâyet ihdas ettiler. Bu rivâyetlerle Allah'ın indirdiğiyle ilgisi olmayan farklı ve yeni bir din icat ettiler."⁶³ İlgili âyetlerde hadis kelimesi lügat anlamında 'söz' karşılığı olarak kullanılmışken, bunun ıstılah anlamında Hz. Peygamber'in sözleri olarak anlamlandırılması ve buradan da Kur'ân'ın hadislere uyulmasını birinci elden yasakladığının iddia edilmesi son derece manidardır.

Kur'ân vahyi dışında bir vahiy olamayacağını ileri sürenlere göre bu tür vahye ihtiyaç yoktur. Zira hem Kur'ân yeterince ayrıntılı bir kitap olması dolayısıyla ek bilgilendirmeye ihtiyaç duymaz hem de namaz gibi en temel ibadetler, Arap toplumunda öteden beri detaylı olarak bilinmekteydi. Mekkeli müşrikler, beş vakit namazı şekil bakımından önemsiz ayrıntılar dışında aynen bugün yapıldığı gibi yerine getirirlerdi.⁶⁴ Bu sebeple Kur'ân'da namaz kelimesi "es-salât" şeklinde mârife olarak "o namaz anlamında" kullanılmıştır. Yani emrin muhatapları açısından namaz, nasıl yerine getireceklerini çok iyi bildikleri, tanıdıkları, duyduklarında hiçbir şüpheye kapılmadıkları, babalarından dedelerinden görerek kendilerine intikal etmiş olan ve her çeşit detayına vakıf oldukları bir ibadetti. O bakımdan Kur'ân namaz dediğinde, kimse 'namaz nedir' diye ya da 'hangi namazdan

⁵⁹ el-En'âm 6/57; Yûsuf 12/40, 67.

⁶⁰ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'daki İslam*, 7-8.

⁶¹ el-En'âm 6/50.

⁶² el-Câsiye 45/6.

⁶³ Emre Dorman, *Allah'a Öğretilen Din* (İstanbul: İstanbul Yayınları, 2016), 417.

⁶⁴ Bk. Rashad Khalifa, *Kur'ân Hadis İslam*, haz. Edip Yüksel (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2013), 65.

bahsediyorsun' şeklinde soru sormamıştır. Diğer başka ibadetler gibi namaz da önceden var olduğu için Kur'ân'da detay verilmemiştir. Bu alanda hadis bilgisine de asla ihtiyaç söz konusu değildir.⁶⁵

Kur'ân dışı vahyin olup olmadığını tartıştığımız bu bölüme dair şu değerlendirmeyi yapabiliriz: Özellikle geçmiş peygamberlerin yanı sıra Hz. Peygamber'in de vahiy statüsü içine giren gördüğü sadık rüyalar, Allah'ın Cebrâil'i elçi olarak göndermek dışında peygamberlere doğrudan vahyettiğini beyan eden âyet,⁶⁶ Hz. Peygamber'in tebyîn görevinin doğal bir sonucu olarak ibadetlere ilişkin ayrıntılara Kur'ân'da yer verilmeyip bunları, O'na Cebrâil'in vahiy yoluyla öğrettiği gerçeği, Hz. Peygamber'in Kur'ân dışında vahiyler aldığının birer kanıtıdır. Bilindiği gibi Kur'ân'da, Hz. Peygamber'e itaat, Allah'ın rızasını ve mağfiretini elde etmenin şartı olarak belirtilmiş,⁶⁷ O'nun bütün Müslümanlar için güzel bir örnek olduğu bildirilmiştir.⁶⁸ Resûlullah güzel örnek olma, hidâyete erdirmeye⁶⁹ ve ilâhî vahyi açıklama misyonlarını yine vahiy ürünü olan sünnet çerçevesinde gerçekleştirmiştir.⁷⁰

2. HZ. MÛSÂ İLE BİLGE KUL'UN KISSASI

Bilge Kul her ne kadar Hızır diye bilinse de bu isim Kur'ân'da Hz. Mûsâ ile birlikte yaşadıklarının anlatıldığı Kehf Sûresindeki bölümde geçmemektedir. Müfessirler sahih hadislerde varid olan ve Kur'ân'a göre daha detaylı olarak anlatılan kıssa dolayısı ile onun isminin Hızır olduğunu kabul etmektedirler.⁷¹ Bu sebeple biz bu makalede, onu bazen Bilge Kul bazen de Hızır olarak zikredeceğiz.

Kıssa özetle şu şekildedir: "Hz. Mûsâ beraberindeki gence iki denizin bulunduğu yere varana kadar gitmek istediğini söyler. Daha sonra birlikte yürümeye başlarlar. Nihayet istedikleri yere ulaşıncaya kadar önceden yanlarına aldıkları balığı bir kenarda unuturlar. Balık da canlanıp suya atlar ve gözden kaybolur. Hz. Mûsâ, gence yemek hazırlamasını söyler. O ise balığın denizde kaybolup gittiğini, ancak kendisinin bunu bildirmeyi unuttuğunu söyleyerek özür diler. Hz. Mûsâ ise aradıklarının tam da bu olduğunu belirtir ve arkalarına dönerler. Bu aşamadan sonra kıssada gençten bahsedilmez. Hz. Mûsâ ise burada 'Allah'ın kendisine rahmet ve ilim verdiği Allah'ın kullarından bir kul' ile buluşur. Hz. Mûsâ ona öğretilen bilgileri kendisine öğretmesi için ona tâbi olmak istediğini bildirir. Kur'ân'ın kimliğini

⁶⁵ Muhammet Hanefi Palabıyık, "Cahiliye Arapları namazı (Salât) Biliyorlardı.", *Akademik Siyer Dergisi* 1/2 (2020), 28; Yahya Şenol, "Kur'ân'da Namaz İbadeti", *Youtube* (06 Nisan 2015), 00:17:00-00:20:00.

⁶⁶ eş-Şûra 42/51.

⁶⁷ Âl-i İmrân 3/31-32.

⁶⁸ el-Ahzâb 33/21.

⁶⁹ eş-Şûra 42/52.

⁷⁰ Yavuz, "Vahiy".

⁷¹ Çelebi, "Hızır".

zikretmeksizin “Allah’ın kulu” olarak andığı bu kimse, olacakların arka plânını tam kavrayamayacağı gerekçesiyle onun bu birlikteliğe sabredemeyeceğini söylese de Hz. Mûsâ’nın ısrarı üzerine kabul eder. Ancak yapacaklarına dair bir açıklamada bulunmadıkça Hz. Mûsâ’nın soru sormamasını şart koşar. Hz. Mûsâ’nın bu şartı kabulü üzerine yolculukları başlar. Bu kişi sırasıyla bindikleri gemiyi deler, bir çocuğu suçsuz yere öldürür ve uğrak verdikleri bir beldenin ahali onların yemek taleplerini karşılamadıkları halde orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvarı onarır. Bu üç hadisenin her birinde Hz. Mûsâ bu kimseye neden bu şekilde davrandığını sorar. O ise ‘Ben sana benimle birlikte bulunmaya sabredemezsin demedim mi?’ diyerek yolculuğun başındaki sözünü hatırlatır. Hz. Mûsâ her seferinde özür diler ve yolculuğun sürmesini rica eder. Bilge Kul, ilk iki olayda Hz. Mûsâ’nın özrünü kabul edip yolculuğu sürdürse de üçüncü olaydan sonra artık onunla yolculuğa devam edemeyeceğini ve ondan ayrılmak istediğini bildirir. Daha sonra üç ayrı olayla ilgili açıklamalarda bulunur ve bütün bu işleri, Allah’ın emri gereğince yaptığını söyler.”⁷²

Hadis kaynaklarındaki anlatımlar, olayın öncesini kapsamakta ve olayın akışı içerisinde açıklayıcı mahiyette ek bilgiler de vermektedir.⁷³ Dört ayrı hadis kaynağının yer verdiği rivâyetler “Süfyan b. Uyeyne-Amr b. Dînâr-Saîd b. Cübeyr” kanalıyla gelmektedir. Hadis otoriteleri, senedlerinde sıhhat problemi görmemektedir. Ayrıca anlatımın uzunluğuna rağmen içerikleri hemen hemen aynıdır.

Hadislerdeki en tamamlayıcı bilgi, olayın oluş sebebinin de anlaşıldığı şu bilgilerdir: “Mûsâ bir gün etrafındakilere yönelik bir konuşma yaptı. Kendisine “En bilgili insan kim ki acaba?” diye soruldu. O da “Benim.” dedi. Bunun üzerine Allah, bilginin sahibinin kendisi olduğunu belirtmediği ve ilmini Allaha dayandırmadığı için onu kınadı, ikaz etti ve ona şöyle vahyetti: “İki denizin birleştiği yerde bir kulum var; o senden daha bilgili.” Hadisler kıssanın akışı ile ilgili bazı detayları da içererek ve Kur’ân’daki anlatıma da genel olarak uyararak devam etmekte ancak Hızır’ın olayların içyüzünü anlattığı bölüm hadislerde yer almamaktadır. Söz konusu hadisler Hz. Peygamberin şu temennisi ile bitmektedir: “Allah Mûsâ’ya rahmet eylesin. Ne kadar isterdim, dişini sıksaydı da Allah ikisinin başından geçenleri bize anlatsaydı!”

3. BİLGE KUL’UN KİMLİĞİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

Hızır’ın kimliği ile ilgili tartışmalar iki konu etrafında toplanmaktadır. Birincisi onun peygamber mi, velî mi yoksa bir melek mi olduğu hakkındadır. İkincisi ise halen yaşayıp yaşamadığıdır. İkinci konu bizim asıl konumuzu

⁷² el-Kehf 18/60-82.

⁷³ Hadis için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/43-47 (21114); Buhârî, “Tefsir”, 2 (4725), Buhârî, “İlim”, 44 (122); Müslim, “Fezâil”, 170 (6163-6167); Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 18 (3149).

ilgilendirmediği için biz birinci konuyu yani Hızır'ın kimliğini ele alarak görüşleri inceleyeceğiz ve sonunda kendi kanaatimizi ifade edeceğiz. Hızır'ın kimliği ile ilgili görüşler dört başlık altında toplanmaktadır:

3.1. Bilge Kul'un Bir Nebî Olduğu Görüşü

Genellikle kelâm, tefsir ve hadis âlimlerinin çoğu onun bir nebî olduğunu düşünür.⁷⁴ Onların bu görüşlerini temellendirmek için getirdikleri delillerin birincisi Allah tarafından Hızır'a rahmet ve ilim verilmiş olmasıdır.⁷⁵ Şöyle ki rahmet kelimesi Kur'ân'da zaman zaman peygamberlik anlamında kullanılmıştır. Mesela Hz. Nûh ve Hz. Sâlih'in "*Peki ya O, bana tarafından bir rahmet verdiyse*" sorusunu kavimlerine yönelttikleri âyette⁷⁶ de durum böyledir.

Hızır'ın bir nebî olduğuna dair getirilen bir başka delil ise Hızır'ın kıssanın en sonunda Hz. Mûsâ'ya hitaben söylediği "*Ben bunları kendi görüşüme göre yapmadım*"⁷⁷ sözüdür. Çünkü eğer ilgili bölümde anlatılan yapıp ettiklerini kendi başına yapmadıysa, demek ki Allah'ın emri, vahyi ve tâlimatı ile yapmıştır. Zaten Hz. Mûsâ'nın ona itiraz etmemesinin sebebi de budur.⁷⁸

Hızır'ın bir nebî olduğunu düşünenler sahip olduğu bilgiler dolayısıyla Hızır'ın Hz. Mûsâ'dan üstün bir konumda tanıtılmasını da bir başka delil olarak göstermektedirler. Onlara göre bir peygamberden ancak yine bir peygamber daha bilgili olabilir. Hz. Mûsâ'nın bir takipçi gibi onun peşinde uzun bir yolculuk yapması da ancak bu takdirde anlaşılabilir.⁷⁹

Hızır'ın bir nebî olduğu yönünde getirilen delilleri sıraladıktan sonra bir değerlendirme yaparsak şunları söyleyebiliriz: Öncelikle Bilge Kul'un nebî olduğunun en büyük kanıtı sayılan ona ilim ve rahmet verilmiş olduğuna dair açıklama, onun bir peygamber olduğu anlamına gelmez. Çünkü rahmet, çok geniş kapsamlı ve Allah'ın bütün mahlûkatını içerisine alan bir kavramdır. Örneğin aynı kıssa içerisinde Hızır'ın yıkılmaktan kurtarmak için düzelttiği duvarın iki yetim çocuğa ait olduğu, duvarın altında bir hazinenin bulunduğu, çocukların babasının ise iyi bir kimse olduğu belirtildikten sonra bütün bu olanların Allah'ın o iki çocuk yetişkinlik çağına erişsinler ve Rablerinden bir rahmet olarak hazinelerini çıkartsınlar diye yaptırıldığı ifade edilmektedir.⁸⁰

⁷⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân* (Kahire: Dârü'l-Fikir, 1371/1952), 11/6; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir İbn Âşur, *et-Tahrir ve't-tenvir* (Tunus: Dârü's-Suhnun, ts.), 7/364; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Yayınları, 1979), 5/414.

⁷⁵ el-Kehf 18/65.

⁷⁶ Hûd 11/28.

⁷⁷ el-Kehf 18/82.

⁷⁸ Şihâbüddîn Ebü'l-Fadl Ahmed ibn Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* (Beirut: by, 1328), 1/430.

⁷⁹ Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 11/6.

⁸⁰ el-Kehf 18/82.

Bu iki yetim çocuk hakkında kullanılan 'Rabbinden bir rahmet' olarak tabirinin herhangi bir nübüvvet anlamı çağrıştırmadığı aşikârdır. Ayrıca Allah'ın rahmetinin her şeyi kuşattığı⁸¹ düşünülürse sadece rahmet kelimesi üzerinden yapılan bir delillendirmenin ne kadar zorlama olduğu ve bir istidlal değerine haiz olmadığı anlaşılır. Çünkü her nübüvvet rahmettir, ancak her rahmet nübüvvet değildir.

Hızır'ın, kıssanın en sonunda Hz. Mûsâ'ya hitaben söylediği "Ben bunları kendi görüşüme göre yapmadım"⁸² sözü de kanaatimizce Hızır'ın peygamberliğini ispat sadedinde sağlıklı bir delil değildir. Öncelikle bu Hızır'ın bir melek olduğu görüşünün delili olmaya daha uygundur. Çünkü melekler sorgulamaksızın emroldukları şeyleri yaparlar.⁸³

Bu görüşü savunanlar Hızır'ın sıra dışı durumlarda özel bir şeriatla gönderilmiş bir peygamber olduğunu savunmaktadırlar. Bu sebeple o çocuğu öldürmesi genel kurala aykırı olmakla birlikte, Şevkânî ve Elmalılı'ya göre Hızır için özel bir vahiyle açıklanabilir.⁸⁴ Elmalılı'ya göre Hızır'ın çocuğu öldürmesi, iki ayrı peygamberin şeriatleri arasında fark olmasıyla izah edilmelidir. Ancak bu görüşe onun bu eyleminin Allah'ın peygamberler üstü genel evrensel şeriatına ve en genel ahlâkî ilkelere ters düştüğü gerekçesiyle kuşkuyla yaklaşılmıştır.⁸⁵ Zira peygamberler de diğer insanların sorumlu oldukları şeriat kurallarına uymakla yükümlüdürler. Hızır'ın yaptığı işlerin ilk ikisi ise şeriat kuralları bakımından yasak işler kapsamındadır.⁸⁶ İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) göre Hızır'ın nebî kabul edilmesi durumunda Hz. Mûsâ'nın ümmetine mensup olmadığını, dolayısıyla onun şeriatına tâbi olmakla yükümlü olmadığını da söylemek gerekir.⁸⁷ Bu yorumun ikna edici olmadığı söylenebilir, zira Allah'ın peygamberlerine gönderdiği şeriatlarda bazı farklılıklar olmakla birlikte herhangi bir şeriatla suçlu olmayan bir kimsenin sorgulanıp yargılanmadan öldürülmesi söz konusu değildir. Zira haksız yere cana kıymanın yasak olması başta Hz. Mûsâ'nın şeriatı olmak üzere bütün şeriatlarda ortak bir konudur. İbn Teymiyye'nin bu şekilde abartılı bir izah getirmesi, Hızır'ın kıssasını ileri sürerek velîlerin şeriatın dışına çıkabileceklerini söyleyen mutasavvıfların görüşlerini çürütme sadedinde yapılmış bir yorum izlenimi vermektedir.

Sahip olduğu bilgiler dolayısıyla Hızır'ın Hz. Mûsâ'dan üstün bir mevkide tanıtılmasına gelince kanaatimizce bu delil, Hızır'ın peygamber dışı

⁸¹ el-A'râf 7/156.

⁸² el-Kehf 18/82.

⁸³ en-Nahl 15/50.

⁸⁴ Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muahammed, *Fethu'l-Kâdir* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1431/2010), 3/342; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5/3272.

⁸⁵ Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 3/573.

⁸⁶ Mehmet Said Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 3/283.

⁸⁷ İbn Teymiyye, *Risâle fi 'ilmil'l-bâtin ve z-zâhir* (Beyrut: Mektebetü Mişkat, 1411/1990), 1/429.

bir insan ve bir velî olduğu görüşünü çürütmeye yönelik geliştirilmiş bir delil olarak durmaktadır. Bunun ise daha çok mutasavvıfların, velînin nebîye üstünlüğü söylemine karşı geliştirilmiş ve peygamberlerin kadrini takdir etmek bağlamında ileri sürülmüş bir görüş olduğu görülmektedir. Böyle bakıldığında bu savunu haksız da sayılmaz. Eğer Hızır'ın kimliği ile ilgili sadece nebî ve velî olması şeklinde iki seçenek olsa onun velî olmaktansa nebî kabul edilmesinin İslâm'ın genel prensiplerine daha uygun olduğu söylenebilir.

3.2. Bilge Kul'un Bir Velî Olduğu Görüşü

Mutasavvıfların çoğunluğu ise Hızır'ın bir velî olduğu görüşündedir. Ona verilen bilginin de doğrudan Allah'tan gelen bir ilham olabileceğini söylerler. İmam Kuşeyrî (ö. 465/1072) Kur'ân'daki keramet örneklerini değerlendirirken şunları söyler: "Hızır'ın elinde gerçekleşen şeyler de bu grupta yer alır. Bunlar Hızır'a has, sıra dışı durumlardır. Bu bakımdan o bir peygamber değil, sadece bir velî idi."⁸⁸ Hızır'ın velî olduğunu kabul eden mutasavvıflar buna delil aramaktan ziyade, bu durumu bir delil olarak görüp düşünce felsefelerini bunun üzerine kurma eğilimindedirler. Onlar buradan da içeriği son derece problemlilik olarak görülen 'velînin nebîden daha üstün olduğu' sonucuna varmaktadırlar. Ayrıca onlar 'velînin zahir şeriat erbabının ulaşamadığı işlerin hakikatine muttali olabileceği' fikrini de Hızır'ın velî olduğu tezinden hareketle temellendirmişlerdir.⁸⁹

Bu görüşe göre Hızır'ın şeriat kurallarıyla çatışan işler yapmasında şaşılacak bir durum bulunmamaktadır. Çünkü o, zaten bu kurallarla kayıtlı değildir ve Allah'tan ilham almaktadır. Mevdûdî (ö. 1979)'ye göre Hızır kıssası ileri sürülerek velîlerin şeriatın dışına çıkabileceklerini söylemek, kabul edilebilecek bir söz değildir. Çünkü istisnasız herkes Allahın belirlediği sınırlara riayet etmek durumundadır. Herhangi bir kimsenin ilham aldığı ya da hikmeti kendisine bildirildiği gerekçesiyle hukukî kurallara aykırı bir iş yapma serbestliği söz konusu değildir. İlâhî kanunda bu tarz bir esneklik bulunmamaktadır.⁹⁰

Ayrıca Mevdûdî'nin zikrettiği bu ilke fıkıh âlimleri ve sûfî önderler tarafından da tartışmasız kabul edilmiştir. Âllâme Âlûsî (ö. 1270/1854), bu konuda Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909), Abdü'l-Vehhâb Şa'rânî (ö. 973/1565) ve İmam Rabbânî (ö. 1034/1624) gibi birçok tasavvuf erbabının sözünü detaylı bir şekilde nakletmiştir. Onlara göre, bir sûfinin kendisine gelen bir ilhamı öne sürerek kanunun ilkelerine ters düşen bir şey yapması kabul edilemez.⁹¹ Hâsılı Hızır'ın bâtin ilmine vâkıf bir velî olduğu yaygın bir kanaat

⁸⁸ Abdülkerim b. Hevazin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye* (Kahire: Dârü'l-Mearif, 1990), 357.

⁸⁹ Ahmet Ürkmez, "İbn-i Abbâs Hadisi Bağlamında Hızır Kültürü ve Kimliği" *Birey ve Toplum* 1/2 (2011), 176.

⁹⁰ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, çev. Heyet (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 3/172.

⁹¹ Şehabeddin Mahmûd Âlûsî, *Rûhü'l-Meânî* (Beyrut: Dârü'l-Kütüb'ül-İlmiyye, 1415), 16/16-20.

olmasına rağmen bu bilgiyi onaylayan ne dinî bir nas bulunmaktadır ne de kıssada Hızır'a izafe edilenler bir velînin yapacağı işlerdir.

Bize göre Hızır'ın bir nebî olduğu fikrini öne sürenler, Hızır'ın bir velî olarak kabul edilmesinden kaynaklanacak yukarıda zikredilen sorunları bertaraf etmek üzere bu görüşe sığınmışlardır. Esas gündemleri Hızır'ın velî olmadığını ispat etmektir, nebî olması ise talî bir konudur. İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) konuyla ilgili şu tesbiti bizim söylemek istediğimiz şeyi açıklar mahiyettedir: *"Kehf Sûresindeki salih kulun anlattığımız gibi peygamber olduğu kesinlik kazanınca, onun velî olduğunu düşünenlere ve velînin zahir şeriat erbabının ulaşamadığı hakikatı umûra muttali olabileceğine inananlara ne dayanacak bir mesned kalır ne de tutunacak bir dal."*⁹²

Hızır'ın melek değil de bir nebî ya da velî olsun nihâyetinde insan olduğu görüşü Hızır'ın soyu sorununu ortaya çıkarmaktadır. Zira onun bir insan olduğu görüşü doğal olarak bir soyunun olmasını gerektirmektedir. Bu doğal soruya cevap olması için onun soyunu tespiti yönelik gayretler olmuş, ancak bu zatın ne ismi ne de nesebi tespit edilebilmiştir. Aksine insanlık tarihinde başka bir örneği bulunmayan bir soy kütüğü, daha doğrusu bir karmaşa ortaya çıkmıştır. Bu minvalde tamamı yakıştırma ve İsrâiliyyata dayalı otuzdan fazla görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden bazıları şunlardır: Hızır, Hz. Adem'in oğludur, Zülkarneyn'in teyzesinin oğlu ve veziridir. Babası Rum, annesi İran asıllıdır. Dünyada bin yıl hükümran olmuş Dahhâk'ın oğludur.⁹³ Görüldüğü gibi Bilge Kul'un soyu hakkında birbirinden bağımsız ve ilgisiz birçok görüş olmasına rağmen, herhangi birinin diğerine tercih edilmesini gerektirecek bir sebep bulunmamaktadır.

3.3. Bilge Kul'un Bir Melek Olduğu Görüşü

Hızır'ın kimliği ile ilgili üçüncü görüş ise onun melek olduğudur. İbn Kesîr tefsirinde Mâverdî'den (ö. 450/1058)⁹⁴ rivâyet edildiğine göre, bazı eski müfessirler ve Kur'ân âlimleri bu görüşü zikretmelerine⁹⁵ rağmen Hızır'ın melek olduğu iddiası⁹⁶ pek taraftar bulmamıştır. Bir başka deyişle bir seçenek olarak ortaya koyulmuş ancak üzerinde çok durulmamıştır.

Birçok ilim insanı bu görüşün aleyhinde olacak şekilde kısa cümlelerden

⁹² İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Dârü'l-Mârif, 1998), 1/328.

⁹³ Hızır'ın nesebi hakkındaki otuz beş görüşün tamamı için bk. Mustafa Öztürk, "Bilge Kul-Mûsâ Kıssası ve İslâm Kültüründe Hızır Mitosu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14-15 (2003), 260-263.

⁹⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-âyûn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 3/325.

⁹⁵ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer ibn Kesir, *Tefsîrül-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Samî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 5/187.

⁹⁶ Kurtübî, zayıf bir görüş olarak Kâsımî ise bir görüş olarak bu kişinin melek olabileceğini belirtmekte ancak herhangi bir detaya girmemektedirler. Bk. Kurtübî, *el-Cami'li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 11/12-13; Muhammed Muhsin Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl* (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1376/1957), 11/4092.

oluşan itirazlarda bulunmuşlardır. İmam Nevevî (ö. 676/1277), 'melektir' görüşünü üçüncü sırada zikreder ve 'bu çok garip ve bâtil' bir görüştür yorumunu yapar.⁹⁷ İbn Kesîr ise 'bir melek olmasıysa gerçekten tutarsızdır' demektedir.⁹⁸ Âlûsî de aynı kanaattedir.⁹⁹ Olumsuz kanaat bildiren bu ilim insanları bir gerekçe ileri sürmemekte ve neden melek olamayacağına dair bir açıklama yapmamaktadırlar. Kanaatimizce bu ilim insanları, velî olması seçeneğini bertaraf etme bağlamında nebî olduğunu söylemekle yetinmek ve konuyu bağlamak istemektedirler.

Ancak Hızır'ın nebî olduğuna kail olduğunda da cevaplandırılması gereken çok zor bir problem hâlâ ortada durmaktadır: Hızır tarafından yapılan işlerin ikisi, peygamberlerin şeriatlerinin hiçbirini istisna etmeyecek şekilde insanın yaratıldığı günden beri geçerli olan kanunlara apaçık aykırıdır.¹⁰⁰ Hiçbir kanun, sıfatı ne olursa olsun bir kimseye başka bir kimsenin malına zarar verme ve suçu sabit olmayan bir insanı öldürme izni ve yetkisi tanımaz. Hızır'ın bu işleri Allah'ın emriyle ya da Allah'tan elde ettiği bir ilimle yaptığını söylemesi de bu problemi çözmez. Bütün bu işlerin Allah'ın emri ile yapıldığında zaten hiçbir şüphe yoktur. Esas problem bu emirlerin mahiyeti ve özelliğidir. Çünkü bu emirler, hiçbir ilâhî kanun tarafından onaylanmadığı için meşrû değildir. Ayrıca ne Kur'ân ne de başka kutsal bir kitap suçu sabit olmaksızın bir kimsenin başka birisini öldürmesine müsaade etmez.

Bu durum aşılması son derece güç bir problem olarak görülmektedir. Söz konusu problemin ancak emirlerin verildiği kişinin insanlar için konulan ilâhî kanunlarla sınırlı olmayan bir melek veya Allah'ın yarattıklarından başka biri¹⁰¹ olduğu fikri kabul edilerek çözülebileceği fikri günümüzde revaç bulmaktadır. Çünkü sorumluluk gerektirmeyen bu tür emirler ancak meleklere verilebilir. Bunun nedeni helal ve haram sorununun onlar için söz konusu olmamasıdır. Örneğin insanların canlarını almakla görevlendirilen ölüm meleği, emrolunduğu bu işten dolayı suçlanamaz, kınanamaz. Çünkü onlar hiçbir kişisel tercihe sahip olmaksızın Allah'ın emirlerine itaat ederler.¹⁰² İnsanlar ise melekler gibi değildir, hukuk kuralları ile kayıtlıdır.

Konuyla ilgili bir başka husus da selef âlimleri tarafından kıssaların müteşâbihattan kabul edilmiş olmasıdır. Çünkü kıssalar özel anlatımlardır ve muhkem âyetler hesaba katılmaksızın yorumlanamazlar.¹⁰³ Buna göre

⁹⁷ Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-'Arabi, 1995), 15/111.

⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1/328.

⁹⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 15/319.

¹⁰⁰ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 3/171.

¹⁰¹ Mevdûdî, Hızır'ın bir nebî ya da velî olmadığı, aksine melek olduğuna kail olmakla birlikte satır arasında 'Allah'ın yaratıklarından başka biri' diyerek dördüncü bir seçeneğe de işaret etmektedir. Bu seçeneğin temellendirilmesinin çok güç olduğunu da görmüş olmalı ki sadece söyleyip geçmekte herhangi bir açıklama girişiminde bulunmamaktadır. Bk. *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 3/172.

¹⁰² es-Secde 32/11; en-Nahl 16/50.

¹⁰³ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*, 3/285.

müteşâbih âyetlerle ilgili yapılan yorumlar Kur'ân'ın muhkem âyetlerinden onay almıyorsa geçersizdir. Kur'ân'ın muhkem âyetlerinde ise hukukî kurallardan bağımsız; onların üstünde bir nebî ya da velî olduğu düşüncesi bulunmamaktadır. Bu tespitlerden hareketle Kur'ân'ın muhkem âyetleri esas alınarak Bilge Kul'un, yaptıklarından sorumlu tutulmayan bir melek olduğu düşünülebilir. Ayrıca bu görüş tarihî süreçte bir seçenek olarak dile getirilmesi ve daha rasyonel olması gibi sebeplerle tercih de edilebilir.

Zaten Kur'ân da onun bir insan olduğunu açıkça söylemez. Aksine "kullarımızdan biri" tabirini kullanır. Bu ise onun insan olduğu anlamına gelmez. Zira Kur'ân'da kul kelimesi çeşitli yerlerde melekler için de kullanılmıştır.¹⁰⁴ İlgili bölümde onun insan olduğuna dair bir açıklama söz konusu değildir. Hadislerde ondan "racül" kelimesi ile bahsedilmesi bir melek veya bir cinin, insanların yanına geldiğinde insan şeklinde görünmek durumunda olması ile ilgilidir.¹⁰⁵ Örneğin Hz. Meryem'e gelen melek de¹⁰⁶ Lût kavmini helak etmek üzere Hz. İbrâhim'in yanına uğrak veren melekler de¹⁰⁷ insan suretinde gelmişlerdir. Bu bakımdan ilgili hadiste Hz. Peygamber tarafından Hızır hakkında kullanılan 'racül' ifadesi onun mutlaka insan olduğu anlamına hamledilemez.

Hızır'ın melek olduğu tezini son dönemde en net biçimde savunan ilim insanı Mevdûdî'dir. O, bu yaşananların kuvvetle muhtemel Hz. Mûsâ'nın peygamberliğinin ilk yıllarında gerçekleştiğini; bu tür şeylerin de özellikle peygamberliğin ilk dönemlerinde eğitim ve öğretim için gerekli olduğunu söyler. Mevdûdî bu olayla, kitap dışında vahiy arasında direkt irtibat kurmaz. Ancak başka bir eserinde kitap dışı vahye inanmanın peygamberlere inanmanın bir cüzü olduğunu söyler. Ona göre peygamberler ilk günden Allah'ın yönlendirmesi altında olmalarına rağmen onlara ilk günden kitabın vahyinin nâzil olması gerekmez. Henüz kitaba dair vahyin olmadığı bir dönemde de kitap dışında vahiy olabilir. Ayrıca kitabın vahyedilmesi ile birlikte de olabilir. Örneğin Tevrat, Hz. Mûsâ'ya Firavun boğulduktan sonra İsrailoğulları'nı alıp Tûr eteklerine ulaştığı zaman nâzil olmaya başlamıştı.¹⁰⁸ Buna rağmen Firavun ve Mısırlılar, onun Allah tarafından (kitap dışı vahiyle alıp) onlara sunduğu şeylere iman etmekle yükümlüydüler.¹⁰⁹

Ülkemizde 'Kur'ân İslâmî' söylemi çerçevesinde görüş bildiren müellifler de Hızır'ın bir melek olduğu görüşünü seslendirmektedirler. Konuyla ilgili bir makalenin de sahibi olan Mehmet Okuyan, İslâmî gelenekte umumiyetle peygamber olduğu kabul edilen Bilge Kul'un yolculuk boyunca

¹⁰⁴ el-Enbiyâ 21/26; ez-Zuhruf 43/19.

¹⁰⁵ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, 3/172.

¹⁰⁶ Meryem 19/17.

¹⁰⁷ Hûd 11/69.

¹⁰⁸ el-A'râf 7/143-145; el-Kasas 28/40-43.

¹⁰⁹ Mevdûdî, *İslam Hukukunda Sünnetin Yasal Konumu*, 126.

olup bitenlere bakıldığında bir insan olamayacağı fikrinin ağırlık kazandığını söylemektedir. Yaptığı araştırmalar çerçevesinde bahsi geçen kulun melek olabileceği fikrini tercihe şayan bulmuştur. Çünkü bir insana nispet edilmesi durumunda açıklanamayan bazı tasarrufları ancak Allah Teâlâ'nın görevlendirdiği, dolayısıyla da kendi iradesiyle yapmadığı için de yaptıklarından sorumlu tutulamayacak ve sadece kendisine emredileni yerine getirmekle sorumlu varlıkların yapabileceği ortadadır. Bu özelliklere sahip varlıklar ise meleklerdir. Bu bakımdan bu Bilge Kul çok büyük bir olasılıkla melektir.¹¹⁰ Bayraktar Bayraklı da Kur'ân'da adı geçmeyen ama halk dilinde kendisine Hızır denen bu kulun melek olduğuna inandığını ve ilgili bölümün tefsirini bu doğrultuda yaptığını söylemektedir.¹¹¹

Ülkemizde Kur'ân İslâmı söylemi içerisinde en etkili kesimlerden biri de kuşkusuz Abdülaziz Bayındır ve grubudur.¹¹² Bayındır, Süleymaniye Vakfı'nda yaptığı derslerden birinde kendisine sorulan bir soruya verdiği cevapta Bilge Kul'un melek olduğunu net bir şekilde ifade etmektedir.¹¹³

Bir meleğin eğitim maksadıyla bir peygambere Allah'tan vahiyler getirebileceğini kabul eden, dolayısıyla Bilge Kul'un ancak bir melek olabileceği görüşünü hararetle savunanlar söz, Cebrâil'in Kur'ân dışında da Hz. Peygamber'e vahiy getirebileceğine; O'na örneğin namaz gibi ibadetleri öğretebileceğine gelince Kur'ân dışında bir vahyin olamayacağını, vahyin sadece Kur'ân'dan ibaret olduğunu söylemektedirler.¹¹⁴

Bilge Kul'un melek olduğuna dair görüşlerini zikrettiğimiz ilim insanlarının Kur'ân dışında vahiy konusuna ise olumsuz yaklaştıkları görülmektedir. Bu isimlerden biri olan Bayındır, yine Süleymaniye Vakfı'nda yaptığı başka bir derste Kur'ân dışında vahyin olmadığını söylemekte ve bu konuda delil olarak getirilen âyetlerin ise çarpıtıldığını iddia etmektedir.¹¹⁵ Okuyan ise kendilerine kitap verilmeyen peygamberlerle iletişimin kitap dışında vahiyle gerçekleştiği görüşünü eleştirme sadedinde kelâm geleneğindeki resûl-nebî ayırımının doğru olmadığını söylemektedir. Buna göre istisnasız bütün peygamberlere kitap indirilmiştir. Zira kitap indirilmeden peygamber olunamaz. Bu önermelerden de vahy-i gayr-i metlüve zaten ihtiyaç olmadığı ve Allah'ın ancak kitap indirmek suretiyle

¹¹⁰ Mehmet Okuyan, "Kur'ân'da Gizemli Bir Yolculuğun Kıssası", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2004), 65-106.

¹¹¹ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2004), 12/20.

¹¹² Hamdi Kâşif Okur, "Kur'ân İslâmı Söyleminin Fıkıh Usulü Açısından Değerlendirilmesi (Türkiye Örneği)", *Medenileşme Protestanlaşma Selefileşme* Kitabı içinde (İstanbul: İsar Yay., 2019), 364.

¹¹³ Abdülaziz Bayındır, "Hz. Musa ile yolculuk yapan Hızır melek miydi", *Youtube* (15 Mart 2016), 00:00:20-00:01:10.

¹¹⁴ Y. Nuri Öztürk, *Kur'ân'daki İslam*, 15; ayrıca bk. Mehmet Yaşar Soyalan, *Kur'ân dışındaki Vahyin İmkansızlığı* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2014), 329.

¹¹⁵ Abdülaziz Bayındır, "Kur'ân dışı vahiy (vahy-i gayr-i metlüv) olduğuna dair âyetlere ne dersiniz?" *Youtube* (04 Aralık 2020), 00:16:00-00:17:30.

peygamberleriyle iletişim kurduğu sonucuna varmaktadır.¹¹⁶ Bayraklı'nın da ilgili konuda benzer görüşler ileri sürdüğü ve Kur'ân dışında vahiy kavramını kabul etmediği görülmektedir.¹¹⁷

Bir taraftan Hz. Mûsâ'ya gelip onunla yolculuk yapan ve ona ilâhî bilgileri öğreten şahsı melek olarak tanımlayıp, bu tarz bir ilişkiyi kabul edip öte yandan Kur'ân dışında Hz. Peygamber'e bir meleğin dinî ahkâma dair bilgileri öğretmesini uygun bulmayıp, bunu imkânsız olarak nitelemenin bir çelişki olduğu ve bir tutarsızlığa işaret ettiği ise ortadadır.

3.4. Bilge Kul'un Bir Mitos Olduğu Görüşü

Bilge Kul'un mitos olduğu görüşü, yeni bir görüştür. 1950'lerde Mısır'da Muhammed Ahmet Halefullah (ö. 1997) tarafından hazırlanan *el-Fennü'l Kasasî fi'l-Kur'ân* isimli doktora çalışması, bu görüşü gündeme getirmiştir. Yazar, Kur'ân kıssalarının tamamen edebî kıssalar olduklarını ve gerçekten vuku bulup bulmadıklarının bir önemi olmadığını ileri sürmektedir. Buna göre Hızır, kutsal içerikli bir hikâye/anlatıdır. Diğer pek çok Kur'ân kıssası gibi Hz. Mûsâ-Hızır kıssası da yaşanmış bir kıssa değil, bir örneklemedir. Halefullah'a göre Kur'ân, tarihî olayları anlatırken Arapların bu olaylarla ilgili bilgilerini temel almakta, malzeme olarak kullanmakta ve onları birer edebî ürün haline getirerek vermek istediği mesaja bir zemin oluşturmaktadır. O bakımdan Kur'ân kıssalarının gerçekleşme ya da başka bir ifadeyle gerçeklerle uyuşma zorunluluğu yoktur.¹¹⁸

Halefullah bu görüşünü şöyle temellendirmektedir: Kur'ân'da, Kur'ân hakkında müşriklerin onun başkası tarafından peygambere yazdırıldığı iddiaları reddedilirken, esâtîrü'l-evvelîn (öncekilerin masalları)¹¹⁹ tarzı suçlamalarına cevap verilmemiştir. Ona göre bu durum zımnî bir onaydır ve bizim Kur'ân'da masal bulunduğunu söylememizde sakıncalı bir durum söz konusu değildir. Ayrıca bunu söylemekle de Kur'ân'ın herhangi bir nassına aykırı bir şey söylemiş olmayız.¹²⁰

Halefullah'ın iddialarını 'Kur'ân kıssalarının vakî olup olmadığı' başlığı altında inceleyip değerlendiren Şimşek ise bu iddiaların isabetli olmadığını söyler.¹²¹ Ona göre müşriklerin Kur'ân hakkında 'esâtîrü'l-evvelîn' tarzındaki nitelermeleri pekâlâ reddedilmektedir. Bir âyette "*Kendisine âyetlerimiz okunduğu zaman: 'Evvelkilerin masalları' dedi. Biz onun burnunun üzerine damga vurup işaretleyeceğiz.*"¹²² buyrulması iddia sahiplerinin

¹¹⁶ Mehmet Okuyan, "Kur'ân'da Vahiy Kavramı", *Youtube* (04 Aralık 2020), 01:38:00-01:48:57.

¹¹⁷ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*, 7/64-65.

¹¹⁸ Muhammed Ahmet Halefullah, *el-Fennü'l-Kasasî fi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire: Mektebet'ün Nehzat'ül-Mısriyye, 1972), 171.

¹¹⁹ el-Enfâl 8/31; el-Mü'minûn 23/83; el-Kalem 68/15.

¹²⁰ Halefullah, *el-Fennü'l-Kasasî*, 178-180.

¹²¹ Mehmet Sait Şimşek, *Kur'ân Kıssalarına Giriş* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993), 50-51.

¹²² el-Kalem 68/15-16.

cezalandırılacağı anlamına gelir. Eğer bu iddia doğru ve Kur'ân'ın onay verdiği bir görüş olsaydı bu sözün bir suç olarak değerlendirilmemesi; sahiplerinin de cezalandırılmaması gerekirdi.

'Esâtîrû'l-evvelîn'tamlamasından hareketle Kur'ân'da mitolojik anlatımın bulunabileceğini hatta bu üslûbun Kur'ân'ın icaz yönlerinden biri olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemek son tahlilde Kur'ân'ı bir masal anlatısı şekline dönüştürme riski taşımaktadır. İbn Teymiyye'ye göre Kur'ân'daki kıssaların tamamı gerçektir ve Allah gerçeği anlatmıştır.¹²³

Kur'ân kıssalarının gerçek tarihi olaylar olduğunun bir başka kanıtı da birçok kıssanın bitiminde *"Meryem'e hangisi kefil olacak diye kalemlerini atarken sen onların yanında değildin."*¹²⁴, *"Onlar (Yûsuf'un kardeşleri) kararlarını verip hile yaparlarken sen yanlarında değildin."*¹²⁵ şeklinde Hz. Peygamber'e hitapların bulunmasıdır. Âyetlerde bu olaylar olurken, Hz. Peygamber'in olaylara şahit olmadığına zikredilmesi mezkûr kıssaların gerçek, vuku bulmuş kıssalar olduğunu göstermektedir.

Ülkemizde Hızır kimliğinin bir mitos (kutsal anlatı) olduğu düşüncesi Mustafa Öztürk tarafından dile getirilmektedir. Öztürk, Kur'ân kıssalarının tamamının tarihî açıdan gerçekleşme zorunluluğu bulunmadığını; bazılarının tarihi gerçeklikleri bulunmakla birlikte örneğin Zülkarneyn ve Bilge Kul gibi diğer bazılarının da tarihin herhangi bir dönemine yerleştirilme imkânı olmayan kıssalar olduğunu iddia etmektedir.¹²⁶

Öztürk'ün temel hareket noktasını 'Kur'ân kıssalarının ne anlattığının değil ne anlatmak istediğinin önemsenmesi gerektiği' görüşü oluşturmaktadır. Buna göre literal anlamdan çok mefhum öncelenmelidir. Buradan bakıldığında kıssada anlatılanların tarihsel yönünün hemen hemen bir anlamı kalmaz. Hızır kıssası bu anlayış çerçevesinde değerlendirilince Kur'ân'daki her cümleyi hukuki normatif bir önerme gibi gören yaklaşımın yol açtığı kelâmî ve fikhî sorunlar da anlamsızlaşır.¹²⁷

Öztürk, görüşünü teyit sadedinde M. Hamidullah'tan şu alıntıyı yapmaktadır: "Bu tarz kıssalarda mühim olan, olayların gerçekten cereyan etmiş tarihî vakalar olup olmadığı değil, insanlara verilmek istenen mesajdır."¹²⁸ Ancak kanaatimizce burada dikkat edilmesi gereken konu şudur ki, Kur'ân kıssalarının tarihî bilgi vermekten çok mesaj öncelikli olması onların en azından bir kısmının yaşanmamış, muhayyel anlatılar olmasını gerektirmez.

¹²³ Takıyyuddîn Ebû'l-Abbâs İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâva* (Riyat: Ahmed Dârü Evzaû's-Selef, 1397/1976).

¹²⁴ Âl-i İmrân 3/44.

¹²⁵ Yûsuf 12/102.

¹²⁶ Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 101.

¹²⁷ Mustafa Öztürk, "Bilge Kul-Mûsâ Kıssası ve İslâm Kültüründe Hızır Mitosu", 260-263.

¹²⁸ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Beyan Yay., 1993), 1/568.

Hız. Mûsâ-Bilge Kul kıssasını yaşamış bir olay değil de bir mitos olarak görünce kıssadan kaynaklı problemler çözümlüyor gibi görünmektedir. Ancak bunu söyleyebilmek için Kur'ân kıssalarının mahiyeti hakkında yukarıda zikrettiğimiz Halefullah'ın görüşlerinin benimsenmesi gerekir ki bunun isabetli bir görüş olmadığı ortadadır.

SONUÇ

Allah'ın bütün peygamberleriyle ve özelde de Hz. Peygamber'le iletişiminin, onlara kitap indirmekle sınırlı olmadığı aksine Allah Teâlâ'nın Kur'ân'da ifadesini bulan başka biçimlerde de peygamberlerine bilgi akışını sürdürdüğü anlamındaki vahy-i gayr-i metlûv kavramı geçmişte ve günümüzde ilim insanlarının büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmektedir. Özellikle son yıllarda giderek popüleritesini artıran Kur'ân İslâmı söylemi ise Hz. Peygamber özelinde vahyin Kur'ân'dan ibaret olduğunu, bu sebeple de Kur'ân'ın yanı sıra bir vahiyden söz etmenin imkânsız olacağını savunmaktadır. Bu tartışmaların arka plânında ise dinî ahkâmın kaynakları konusundaki görüş ayrılıkları yatmaktadır. Dinî ahkâmın kaynağını Kur'ân'la sınırlama eğiliminde bulunan Kur'ân İslâmı söylemi kitap dışında vahyin söz konusu olamayacağını zaten hem Kur'ân'ın bir açıklayıcıya ihtiyaç hissettirmeyen yapısının hem de Kur'ân'ın nâzil olduğu coğrafyada özellikle ibadetlerin nasıl yerine getirileceğine dair yaygın bilginin varlığının bu alanda hadislerden elde edilen ayrıntılı anlatımlara ihtiyaç hissettirmeyeceğini savunmaktadır.

Kur'ân İslâmı söylemi diğer taraftan ise Hz. Mûsâ-Bilge Kul kıssasındaki Bilge Kul'un nebî ya da velî olduğuna dair yaygın görüşleri uygun bulmamakta ve Bilge Kul'un bir melek olması gerektiğini iddia etmektedir. Zira söz konusu şahsın yaptığı eylemler bir insana nispet edildiği takdirde izahı imkânsız sonuçlara yol açmakta ve bir açmaz meydana gelmektedir. Bilge Kul'un ancak Allah Teâlâ'nın görevlendirdiği ve sadece kendisine emredilene yapmakla yükümlü bir melek olabileceği görüşüyle bu açmazdan çıkmak mümkün görünmektedir. Geçmiş âlimlerce çok üzerinde durulmasa da bir seçenek olarak dile getirilmiş olan, Bilge Kul'un bir melek olduğuna dair görüşün yeniden dillendirilmesinde ve daha güçlü olduğu savıyla onun bir nebî ya da velî olduğu görüşlerine tercih edilmesinde ilim geleneğimiz açısından şaşılacak bir durum elbette yoktur. Ancak Bilge Kul'un melek olduğu görüşünün benimsenmesi kitap dışında da bir vahyin mümkün olabileceğini zımnen de olsa kabul etmek anlamına gelmektedir. Zira Bilge Kul'un Hz. Mûsâ'ya Allah'tan bilgiler getirmesi, onu eğitip yetiştirmesi Tevrat'ın nüzûlunun dışında ve ona ilaveten gerçekleşmektedir. Hem kitap dışında vahyin olmadığını iddia etmek hem de Bilge Kul'un melek olduğunu savunmak imkân dahilinde değildir. Bu iki görüşün aynı anda savunulması bir çelişki ve tutarsızlığa işaret etmektedir. Adı, türü ne olursa olsun herhangi bir söylemde dile getirilen fikirler arasında bir tutarlılık ve insicamın

bulunması zorunludur. Düşüncelerin ortak bir ilkeyle birbirine bağlanmış olması durumu anlamına gelen tutarlılık, bir iddianın bilimsel olmasının en temel şartıdır.

Vahy-i gayr-ı metlûv bağlamında Bilge Kul'un kimliği örneğinde de görüleceği gibi Kur'ân İslâmî söyleminin, ilgi çekici konularda, görüşlerini iç tutarlılık gözetmeden birbirinden bağımsız bir şekilde ifade ettiği ve düşünsel bütünlük diye bir önceliğinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum ise söylemin görüşlerinde objektifliği ve bilimselliği önemsemediğini ve kendine inanmaya hazır ideolojik bir cemaate konuşmayla yetinmek istediğini ortaya koymaktadır. Hâlbuki ilim sadece inanmaya yatkın kimselere konuşmaz; tam tersine ilim, ispatlanabilir ilmi kriterler ve ölçütlerle, usûl kaideleri dairesinde, ilkesel bütünlük, tutarlılık ve doğrulanabilir istidlâl metodları ile konuşmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdü Cebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr. *Tenzihul-Kur'ân 'ani'l-meta'în*. Beyrut: Dârü'n-Nehzat'ül-Hadîs, 1442/2012.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnâvut. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Âlûsî, Şehabeddin Mahmûd. *Rûhu'l-Meânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâr'ü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Atay, Hüseyin. *Kur'ân'a Göre Araştırmalar-V*. Ankara: Atay Yayınları, 1995.
- Bayındır, Abdülaziz. "Hz. Musa ile yolculuk yapan Hızır melek miydi", *Youtube*. 15 Mart 2016, 00:00:20-00:01:10.
- Bayındır, Abdülaziz. "Kur'ân dışı vahiy (vahy-i gayr-i metlûv) olduğuna dair âyetlere ne dersiniz?". *Youtube*. 04 Aralık 2020. <https://youtu.be/6srUHEH7B6M>.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*. 22 Cilt. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2201.
- Çelebi, İlyas. "Hızır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Mayıs 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/Hızır>
- Dihlevî, Şah Velîyullah. *Huccetullâhi'l-Bâliga*. çev. Mehmet Erdoğan. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Dorman, Emre. *Allah'a Öğretilen Din*. İstanbul: İstanbul Yayınları, 2016.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhittin Abdül-Hamit. Beyrut: Mektebetül-Asriyye, ts.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Halefullah, Muhammed Ahmet. *el-Fennü'l-Kasasî fi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Kahire: Mektebet'ün Nehzat'ül-Mısıriyye, 1972.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Beyan Yayınları, 1993.
- İbn Abdilberre. *Câmiu Beyâni'l-ilm ve Fazlihî*. 20 Cilt. Medine: Dâru İbn Cevzî, 1414/1994.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed ibn Ali. *el-İsâbe fî Temyîzi's-*

- Sahâbe*. 4 Cilt. Beyrut: by, 1328.
- İbn Haldun, *Mukaddime*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Afâk, 1404/1983.
- İbn Kesîr, Ebü'l Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1998.
- İbn Kesîr. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Samî b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ebü'l-Abbâs. *Mecmû'ü Fetâva*. 37 Cilt. Riyat: Ahmed Dâru evzaûs-selef, 1397.
- İbn Teymiyye. *Risâle fî 'ilmi'l-bâtın ve'z-zâhir*. Beyrut: Mektebetü Mişkat, 1990.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn. *Mehâsinü't-Te'vîl*, 17 Cilt. Kahire: Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Khalifa, Rashad. *Kur'ân Hadis İslam*. haz. Edip Yüksel. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2013.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l Mısriyye, 1371/1952.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevazin. *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*. Kahire: Dârü'l Mearif, 1990.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdi Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-Ûyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *İslâm Hukukunda Sünnetin Yasal Konumu*. çev. Durmuş Bulgur. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2007.
- Mevdûdî, Ebü'l-Alâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Heyet. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyait-türasi'l-Arabiyye, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Şerh-u Sahîhi Müslim*. 9. Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-türâsi'l-Arabiyye, 1416/1995.
- Okur, Hamdi Kâşif. "Kur'ân İslâmî Söyleminin Fıkıh Usulü Açısından Değerlendirilmesi (Türkiye Örneği)". *Medenileşme Protestanlaşma Selefileşme Kitabı içinde*. İstanbul: İsar Yayınları, 2019.
- Okuyan, Mehmet. "Kur'ân'da Gizemli Bir Yolculuğun Kıssası". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. 13 (2004), 65-106.
- Okuyan, Mehmet. "Kur'ân'da Vahiy Kavramı". *Youtube*. 04 Aralık 2020. <https://youtu.be/5lpTFoTSMhc>
- Osmanî, Muhammed Taki. *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*. çev. Mehmet Özşenel. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.
- Özpınar, Ömer. *Hiz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mustafa. "Bilge Kul-Mûsâ Kıssası ve İslâm Kültüründe Hızır Mitosu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14/14-15, 2003, 260-263.
- Öztürk, Mustafa. *Kıssaların Dili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Öztürk, Mustafa. *Çağdaş İslam Düşüncesi ve Kur'ancılık*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur'ân'daki İslam*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2018.
- Palabıyık, Muhammed Hanefi. "Cahiliye Arapları namazı (Salât) Biliyorlardı." *Akademik Siyer Dergisi* 1/2 (2020), 2-35.

- Râgıb el-İsfahanî, Hüseyin b. Muhammed. *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Saffan Adnân Davûdi, Şam: Dârü'l Kalem, 1422/2002.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîrû'l-Menâr*. 12 Cilt. Mısır: Dârü'l-Menâr, 1366/1947.
- Soyalan, Mehmet Yaşar. *Kur'ân dışındaki Vahyin İmkansızlığı*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2014.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs. *er-Risâle*. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1400/1979.
- Şafiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs. *el-Ümm*. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Vefa, 1422/2001.
- Şenol, Yahya. "Kur'ân'da Namaz İbadeti". 06 Nisan 2015. <https://youtu.be/jcKGGWGcfoE>
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muahmmmed. *Fethu'l-Kâdir*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2010.
- Şimşek, Mehmet Said. *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Şimşek, Mehmet Said. *Kur'ân Kıssalarına Giriş*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Mahmud Muhammed Şâkir. 12 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd). *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmet Muhammed Şakir vd. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Babî el-Halebî, 1395/1975.
- Ürkmez, Ahmet. "İbn-i Abbâs Hadisi Bağlamında Hızır Kültürü ve Kimliği". *Birey ve Toplum*. 1/2 (2011), 176.
- Yardım, Ali, "İmran b. Husayn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mayıs 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/Imranb.Husayn>
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Nisan 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahiy>
- Yavuz, Yusuf Şevki. *Vahiy ve Peygamberlik*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Yayınları, 1979.